

ДЫК ДЗЕ-Ж ЗЯМЛЯ?

(Па раману К. Чорнага „Зямля“)

„Як у галіне ідэалёгіі наогул, дык так і ў галіне мастацкае літаратуры ў прыватнасьці нэобуржуазныя ўплывы праяўляюцца ў прастай груба-непасрэднай форме і ў форме замаскаванай, часам самым нечаканым спосабам пераблытваючыся з рознымі настроямі, якія нельга аднесці да нэобуржуазных, пры чым у гэтым другім выглядзе нэобуржуазны ўплыў праяўляецца значна часцей“.

(З рэзолюцыі 4-га Усесаюзнага Зьезду пролетарскіх пісьменьнікаў 1928 г.).

Што такое сучасная „зямля“ ў мастацка-рэалістычным паказе яе? Што такое вёска ці мястэчка ў эпоху соцыялістычнае перабудовы, пераробкі іх? Зямля ёсьць сынтэзам клясавага змаганьня двух клясавых групавак: бядняцтва і кулацтва, а больш поўна сказаўшы, змаганьне соцыялістычных элемэнтаў (калектывістычных па сваёй бачнай форме) з элемэнтамі індывідуалістычнымі, з элемэнтамі кулацкага напластаваньня і росту. Сучасная вёска і мястэчка ёсьць ясным фонам, на якім выразна выпінаецца сынтэз клясавага змаганьня—зямля.

Выходзячы з гэтых агульных установак, давайце паглядзім, як паказвае нам зямлю ў мястэчку К. Чорны.

Поцёмкам у мястэчку склікаецца сялянскі сход. На сходзе даволі моцная фігура—сельсаветчык Тамаш. На сходзе распальваюцца „страсти“. Бядняк Мацьвей запальваецца клясаваю нянавісьцю да свайго роднага брата—кулака Сэбастыяна. На сходзе закранаюцца пытаньні перамеркі зямлі і быццам-бы вырашаюцца станоўча. Пасьля гэтага шмат разьдзелаў аддаецца аўтарам на хлапчукоў, якія ня мыюць праз цэлыя гады ног, лязяць у чужыя ігрушы ды яблыкі, а потым паказвае тыпы местачковых камсамольцаў—п’яніц, дзе пачынаецца гутарка, каб абкласьці падаткам

жыхарства і на гэтыя грошы прыдбаць музычную духавую капэлю. Трава з падаткам ня выгарыць, дык камсамалец Клемусь прапануе: „... А каб гэта нам самім. Мы-ж самі гаспадары. Каб гэта кожны з нас прадаў можа хоць і цішком ад бацькі па пудоў колькі жыта, ды самім справіць струмант, а пасья ўсё вярнулася б нам, пачалі б вясельлі граць. Зарабілі б.

Як бачыце, камсамольцы пачалі б вясельлі граць. Гэта, праўда, ім-то і ня дзіўна, бо той-жа самы камсамалец на другой старонцы сьпявае:

Над зялёнаю лукою
ходзяць мухі талакою...

а хор гукае:

Пад гарою й на гары
таўкуць кашу камары.
Ай, ф'ююю.

Ужо з пададзенага відаць, што гэта за камсамольцы. У першай частцы падаюцца досыць выразна тыпы кулакоў, толькі не як кулакоў, а як самых звычайных „богобоязненных“ працавітых сялян: Сэбастыян, Павал, Вашыновіч, Барановіч. Другая частка пачынаецца паказам ячэйкі, але справы прыходзяць да таго, што ячэйкі ня відаць—няма. Тымчасам нібы-та меркавалася сакратаром ячэйкі¹⁾ даручыць сельсаветчыку Тамашу арганізаваць справу з калектыўнаю алейняю. У другой частцы адбываецца перамерка зямлі, на якую гэтак неахвотна згаджаліся заможнікі і кулакі на сходзе і якою яны вельмі здаволіліся, роўна гэтак сама, як і самы галейшы бядняк у мястэчку, Мацьвей, у якога памёрла жонка, а засталіся драбней маку—дзеці, і конь у якога ня сёньня, дык заўтра мусіць здохнуць—такі няўдалы. Пасья гэтае славутае перамеркі каморнік-студэнт, што кватараваў у аднаго з багатыроў мястэчка Барановіча, бярэ замуж яго дачку Ганну і выяжджае ў горад. Алесь—сакратар ячэйкі (быццам), што кахаўся з Ганнаю, застаецца з вялізным носам і горкім сумам на сэрцы, з чаго яму хочацца выгнаць горкасьць горкім і ён ня раз выпівае з сябрамі. Клін клінам выганяецца, нічога не парадзіш. Трэцяя частка, як і патрэбна было чакаць, канчаецца „мірам на зямлі і ў чалавецах благоволеніем“, сьмерцю Тамаша, што не намогся ўсё-ж такі на сваіх каляктывістычных лятуценнях, і ціхім мяшчанскім шчасьцем, да якога прышоў па сьмерці Тамашовай Алесь, ажаніўшыся на дачцы селяніна з суседняй вёскі, хоць зманіў быў да гэтага сваю таварышку па

¹⁾ З раманау ня відаць, што ён сакратар ячэйкі.

партыі Вольку. „Чуеш, Маня, гэта паўната жыцьця... усё роўна ўсяго за век не пераробіш... Яшчэ хадзем гуляць, Маня“... Ідэалізацыя ціхае мяшчанскае прытульнасьці, ідылія бясклопатнага мяшчанскага спакою. Мы не ўспамінаем пра цэлы шэраг „жывых“ людзей мястэчка, пра цэлы шэраг кулакоў, пра выразна індывідуалістычны характар жыцьця рэшты гэрояў, бо яны выконваюць у рамане другарадную ролю, ролю дапаможнікаў у дасягненьні пастаўленае перад сабою аўтарам мэты. Хаця вельмі цікава паглядзець у твар аднаму з іх, каб пакінуць сабе ўяўленьне аб гэтых „жывых“ людзях зямлі. Вось—Юлік Барановіч.

— *Мяне раней усе лічылі кулаком*¹⁾, цяпер лічаць серадняком. А гэта што значыць? Гэта значыць, што я чалавек. Я сабе маю гаспадарку, гляджу яе, маю, што мне трэба, і нічыя ласкі не прашу, калі ўсе такія разумныя пашлі. Ня дай бог як з-замаладу я мучаўся.

— Як-жа вы мучыліся?

— Хлеба кавалка ня было... А цяпер трое коняў маю. І ніхто мне не памог на макава зерня... А цяпер—кулак, серадняк... Чорт вашу матару бяры, як сабе хочаце, я ёсьць сам сабою. Нялішне да каго прыслухоўваюся. Калі тут сказаць, няма каго лішне прыслухоўвацца—у іх што гадзіна, то навіна. Як патвойму, Алесь, я—кулак ці серадняк? Ты мне скажы.

— Памойму, серадняк.

— А за што мяне ўсе гады лічылі кулаком?

— Хіба не падабаецца?

— *Мне ўсё роўна.* Няхай мяне хоць чортам лічаць, да мяне нічога ня прыстане. Я нікога не забіў і не аграбіў. *Іншы ня мае,— бо рабіць лянуецца.* Абібока або дурня ніколі кулаком не на-завуць...

— Я гляджу гаспадаркі, бо хачу жыць на сьвеце, а не прападаць. Унь я і дзяўчыну сыскаў з навукі дзеля гэтага. Мне і шкода яе было, от што, але я не глядзеў на гэта. У мяне сэрца таксама-ж не каменнае і мне таксама хацелася, *каб мая дачка выўчылася і была паняю,* але што-ж ты зробіш, не даўчылася. А тут, калі што якое, дык адразу: кулак, кулак. Як-бы гэта ганьба, што чалавек мае. Няўжо-ж, каб усе нічога ня мелі. А калі і кулак, ну то што—трасца матары іх... які я кулак... я — трудзяшчы пралетарыят. І больш нічога, калі яны хочуць ведаць.

— Вам цяпер далі скідкі з падатку на канюшыну?!

¹⁾ Тут і ніжэй падкрэслена намі. Р. М.

— Далі. Бо паразумнелі. Бачаць, нічога ня выходзіць, на галетніку далёка не заедзеш. Адразу і мяне серадняком зрабілі.. Як гэта ўсё лоўка робіцца ў іх. Ай-яй, што за майстры..

Вось вам „жывы“ чалавек зямлі, тып у „Зямлі“ Чорнага надзвычайна пашыраны і надзвычайна актыўны. Рэшта іх нічым не адрозьніваюцца ад яго, а хіба толькі дадаюць да тыпу свае індывідуальныя рысы: адзін з іх больш рэлігійны за самога папа, называе таго „дамакратам“, другі будзе гаварыць вам пра сваю крыўду цэлы дзень і вы не ўразумеете, што-ж яму за крыўда, а трэці вельмі ёмка адводзіць братава абвінавачваньне яго ў кулацтве тым, што дапамагае таму, як кажуць, ня кіпець, а звоніць пра дапамогу аж цэлы тыдзень, стараючыся паказаць сябе ні больш ні менш, як добрага жаласьлівага брата.

Досыць пра гэта. Цікава цяпер паглядзець, якімі літаратурнымі сродкамі апэруе К. Чорны, майструючы „сваю“ зямлю.

Улюбёным літаратурным прыёмам К. Чорнага ёсьць на працягу ўсяго твору ўспрыманьне зьяў прыроды і адчуваньне іх праз пахі: пахла страху, пахлі гнілыя платы, пахла падмеценаю хатаю, пахла хлявом і г. д. Ня мела-б гэта вялікага значэньня, каб яно ўжыта было адзін, два, ну некалькі разоў у творы. У К. Чорнага гэтае нюхальнае адчуваньне на працягу 353 старонак паўтараецца на кожнай літаральна старонцы па 2—3 разы. І вось тут гэты прыём выкарыстаны ў неабмежаванай колькасьці, пераходзіць тым самым у якасьць і тым самым робіцца пэўным прынцыпам. Ці варта тут варочацца да таго, што форма і зьмест у мастацкім творы непадзельны і што форма і зьмест выконваюць адну і тую-ж самую службовую ролю. Адхілімся крыху ад тэорытычных разважаньняў і паспрабуем уявіць сябе некаторыя рэчы праз паказ на канкрэтных і зусім рэальных фактах.

Індывідуум індывідууму не раўня, бязумоўна, хоць у чым-небудзь з свайго жыцьця ці натуры яны розьняцца адзін ад аднаго. На гэтае, вядома, маюцца свае прычыны, бо выніка ніколі ня можа быць бяз прычыны. Бяспрычыннасьці мы не прызнаем. Ёсьць людзі, надароныя, скажам, больш разумоваю памяцьцю, а ёсьць больш—зрокаваю. У адным перамагае, да прыкладу, больш лёгічнае аналітычнае ўспрыняцьце рэчаў, у другіх больш пачуцьцёвае. У сваю чаргу і гэтыя катэгорыі можна падзяліць на цэлы шэраг падкатэгорый—пачуцьцёвае ўспрыманьне пэўных зьяў разьбіваецца яшчэ на цэлы шэраг: зрокавае, праз слых, мацальнае і нюхальнае. Уявім сабе на адну хвіліну, што чалавек ня мае мажлівасьці сузіраць абкружаючае, што ў пэўнай меры адна высокаслужбовая

частка яго асмысьлівальнага апарату вядомым парадкам атрафавалася; гэты індывідуум ужо ня скажа вам, якога колеру вокладка на кніжцы, якіх колераў электрычныя лямпачкі на сьвятковых арках і шмат іншага. У такім выпадку важкасьць успрыманьня пераходзіць ужо на іншыя функцыянальныя органы ўспрыняцьця, на слых, мацальныя і нюхальныя. Але зрок ёсьць зрокам і рэштаю органаў успрыняцьця нельга замяніць яго, бо пэўныя зрокавыя зьявы ўспрыймаюцца слыхам і мацаньнем і нюхам аморфна, зусім ня гэтак, як іх успрыняў-бы зрокавы апарат. Тое-ж самае можна сказаць і пра рэшту органаў успрыняцьця ў адносіне выкананьня службовае ролі па чужой ці сумежнай лініі. Кожны ўспрыімальны орган мае вельмі вялікае значэньне і да некаторае ступені як спэцыфічна самастойнае ў суцэльным асмысьлівальным апарце чалавека і наогул жывое істоты.

У пэўным успрыманьні якое-небудзь зьявы ці факту ў розных жывых істот па адной і тэй-жа самай лініі дзейнічаюць зусім розныя ўспрыімальныя органы. Ё характэрна тое, што чым вышэй па культурным стане трымаецца тая ці іншая жывая істота, дык больш важную ролю ў суцэльным асмысьлівальным апарце выконвае зрок і, наадварот, чым ніжэй стаіць, тым большую ролю і значэньне набывае нюх; у кожнага праз розныя шляхі праходзіць успрыманьне аднаго і таго самага зьявішча, вядома—ўспрыймаецца яно далёка не ў адной і тэй самай прапорцыі.

У зьвязку з даведзенымі палажэньнямі мы можам наблізіцца да пэўных вывадаў адносна літаратурнага прыёму К. Чорнага—ўспрыманьня праз пахі. Але перад гэтым патрэбна спыніцца крыху ля мовы аўтара. Мова К. Чорнага выразна мясцовая, вельмі часта сустракаюцца паветалізмы. З гэтае-ж самае прычыны вельмі часта бывае не зразумець аўтара, вельмі часта словы ўжыты, відаць, па згукавай роднасьці, бо сэнс іх зусім інакшы, напрыклад: „Буйны жвір і гліна чырванелі сярод абязьвечных зімою бяроз у чыстым полі“. Ці—„Мікалай *габляваў* смольны кант у тоўстай дошцы. А ўцалку мова не сканцэнтраваная, лагодненькая, ціха закалыхвае чытача і наганяе дрымоту.

Мова ёсьць матар'ял, які адыгрывае ў творы найважнейшую ролю. Мова ёсьць адначасна элемэнтам і формы і зместу. У К. Чорнага гэта асабліва характэрна выпінаецца на двор, у яго адно з адным зьвязана вельмі цесна. Найвышэйшага посьпеху дасягае ў яго мова там, дзе, як і ў Л. Калюгі, на працягу 5—10 старонак гаворыцца пра хлапчуковыя, зроду нямытыя, ногі, пра брудныя зашмальцаваныя штаны, пра тое, як лязяць у чужыя агароды ці сады, або як

кормяць сьвіней,—там мова дасягае свайго кульмінацыйнага пункту па лагоднасці, па разьмякчаньню, па закалыхваньню чытача, па прытупленьню яго ўвагі. Мова К. Чорнага характарна якраз старой вёсцы, вёсцы даўных часоў, а ня новай. Навошта канкрэтна аўтару спатрэбілася такая мова і як гэта ўвязана ў агульнай сыстэме мастацкіх сродкаў—вынікне далей. А пакуль што бачым, што мова адыгрывае найвялікшую ролю, а ў „Зямлі“ К. Чорнага асабліва.

Вернемся яшчэ да зместу „Зямлі“, хоць, паўтараем, нашы досьледы ні ў якой мерцы ня ставяцца разглядаць яго вузка ў паасобку. На падставе кароценькага пераказу таго, што выказана на 353 старонках, маем поўную рацыю запытацца: А дзе-ж уся сетка грамадзкіх організацый мястэчка, дзе ўся тая маса сялянскага савецкага актыву, вылучаная процэсам клясавага змаганьня і соцыялістычнай перабудовы вёскі—мястэчка,—дзе гэтыя жывыя людзі зямлі па Чорнаму. Няма іх. Няма, як няма ні ўлады, ні партыйнае і ні камсамольскае ячэйкі, як ня відаць ні коопэратываў, ні клюбу, адным словам, нічога, што паказвала-б на савецкае мястэчка. Два ці тры разы, праўда, ушчынаецца ў Чорнага гутарка пра сходы ячэйкі, відаць быццам збіраецца яна і—няма яе. „Усё ў тым-жа самым школьным будынку (чытач ня ведае ў якім, бо пра яго гутаркі больш нідзе няма—Р. М.) збіралася некалькі чадавек. Алесь на ячэйку пазваў Тамаша і настаўніка“. Праз увесь разьдзел гутарка ідзе зусім не аб ячэйковых справах, нарэшце, усе разыходзяцца, а ячэйкі ня відаць. Няма. Затое ў гэтым разьдзеле супроцьставіцца ячэйцы наяўна абыватальская фізыяномія настаўніка.

— У горад хачу паехаць на які тыдзень, праветрыцца трэба, ды не прыбяруся ніяк. Гаспадарка заядае... Заядае... Гарбузы палажыў на страху, кожны дзень зьнімаць іх нанач часу няма і ахвоты: больш тае работы будзе, як гарбузоў. А так дык падпільноўваць трэба, а то пазвалакаюць ўночы са страхі, і прапала ўся мая, так сказаць, гарбузовая палітыка.

— Палітыка.

— Палітыка. Я мяркую высьпяліць гэтыя гарбузы—р-раз...

Пры слове „раз“ настаўнік пальцам правае рукі прыгнуў самы меншы палец на левай руцэ.

— ... Пасьля гарбузоў—у мяне другое: пудоў шэсьць з агароду аўса будзе, гэта два. З дзьвёх яблынь будзе трохі яблык, гэта тр-ры. З гэтага месяцу пачынаю адкладаць па чатыры рублі з пэнсіі—гэта чацьвёртая даходная стацыя. Цяпер, каб як вынайсьці пятую якую, так сказаць, даходную стацыю. Каб як хоць на руб-

лёў дванаццаць адшукаць

Можа пачнем, а то яшчэ я думаю да вечара капусту ў агародзе пазрэзваць.

Вы мне выбачайце, я праз хвілін пятнаццаць вярнуся—залажу пайду разгародку ў плоце, баюся, каб гусі капусты не папсавалі“.

Вось хто выразна выступае са сваёю „палітыкаю“ у гэтым разьдзеле, а ячэйкі няма і ні слова пра яе, і сход не пачынаецца, бо зноў-жа таму, што ячэйка недзе ў паветры, а мо і зусім у беспаветранай прасторы, але толькі ня ў школьным будынку, не ў „Зямлі“ К. Чорнага.

Другі раз таксама,—нейкая зусім не ячэйковая гутарка ідзе праз увесь разьдзел і ні з таго ні з сяго ў канцы раптам адзін радок: „Пачала зьбірацца ячэйка“.

Тут мы сустракаемся са справаю поўнага адхіленьня ячэйкі, адмаўленьня яе, ну якія ячэйкі могуць быць на зямлі. Не здарма зусім староньня, быццам захавана-варожыя гутаркі ідуць перад гэтым, не здарма паказаны ясна тып самага звычайнага абываталя ў асобе настаўніка. Гарбузовы „палітык“, вось хто па К. Чорнаму зьяўляецца рэальнаю, культурнаю і грамадзкаю сілаю нашага мястэчка, гэта ён ёсьць выказьнік і „вылучэнец“ тых, што гавораць у „Зямлі“: „Я ёсьць сам сабою“... „На галетніку (на бедняку—Р. М.) далёка не заедзеш“. І не ўважаючы на ўсю захаванасьць, на ўсё прымяненне да мясьцінасьці, гэты гарбузовы „палітык“ зусім выразна і тэндэнцыйна супроцьставіцца ячэйцы і па К. Чорнаму натуральна займе яе месца.

Возьмем каморніка-практыканта, у якога наперадзе пасья перамеркі зямлі ў мястэчку здача дыплёмкі. Каго ён сабой уяўляе? Роднага брата настаўніка, толькі крыху іншае, мусіць савецкае ўжо фармацыі. Не памыляецца адзін з гэрояў „Зямлі“, сымпатычны няўдачнік Тамаш, калі характарызуе яго гэтак:

— Хто яго ведае, ці ён залаты, ці не залаты гэты каморнік. Але што ён панаваты, то гэта відаць. А раз панаваты, то і сьвінаваты.

Клясамым чуцьцём бядняк Тамаш, адзіны актывіст у мястэчку, адчувае ў каморніку „панаватага“ і „сьвінаватага“. Хіба-ж ня праўду ён кажа. Каморнік, фігуруючы на працягу ўсяго твору бяз прозьвішча нават, што характэрна для гэрояў К. Чорнага, сапраўды заслугоўвае такое характарыстыкі, бо да сучаснасьці ён наблізіўся столькі-ж сама, як і настаўнік са сваёю „гарбузоваю палітыкаю“.

З рэшты персонажаў варта спыніцца яшчэ на двух, гэта на Алесю і Вольцы. Алесь быццам-бы сакратар ячэйкі, хоць дакументальна пасьведчыць гэтага нельга, зноў-жа такі, што блізка тычыцца „асаблівасьці“ К. Чорнага. Дэмабілізаваны чырвонаармеец, ячэйковец (іначай па К. Чорнаму яго нельга назваць), ён далёка застаецца пазаду ў простага малапісьменнага актывіста — старога Тамаша. У шмат якіх пачынаньнях, якія дарэчы ніколі не праводзяцца ў жыццё, Тамаш падштурхвае Алесю і ячэйку. Але ячэйка ніякага ўдзелу не бярэ ў вяліказначных грамадзкіх зьявішчах мястэчка, узяць тую-ж самую перамерку зямлі. Алесь выведзены тыпам досыць вадкім, без акрэсьленых пераконаньняў і, што самае галоўнае, без цеснае сувязі з жыццём, без усялякае мэты на будучае. Ды гэта іначай і не магло выйсьці: у агульнай сыстэме Алесь павінен быць кіраўніком *няіснуючае* ячэйкі, адхіленае, ячэйкі ў беспаветранай прасторы. Волька—тып дастойны свайго кіраўніка Алесю: па масе, якая высоўвае кіраўнікоў, трэба меркаваць аб кіраўніках, і кіраўнікі вызначаюць сабою пэўны сацыяльны і культурны стан масы. У нашым выпадку якраз абое—і Алесь і Волька—ёсьць людзьмі „не от мира сего“, людзьмі *няіснуючымі*, як тыпова *ня існуюць* і шмат хто з іх у „Зямлі“ Чорнага.

Няма ў К. Чорнага ні груп беднаты, ні коопэрацыі, якой прадказваў вялікую будучыню вялікі Ленін, ні клюбаў, нічога з тых культурных інстытуцый, якія ў сацыялістычным напрамку перавыхоўваюць шырокія сялянскія масы. Гэта ня дзіўна, К. Чорнаму было-б куды ня гэтак спраўна паладзіць з упартым матар'ялам, які напэўна не паддаўся-б штукарству мастацкага „інжынэра-канструктара“. Пры наяўнасьці групы беднаты не пасьмеў-бы кулак Вашыновіч сказаць пасья перамеркі зямлі:—Чорт яго ведае, можа яно і лепш будзе цяпер. Пасья перамеркі ня стала-б у мястэчку „тишь да гладь да божья благодать“.

Невядома чаму, з якое рацыі немаль усе і крытыкі і крыцікі, лічаць К. Чорнага рэалістам. Гэта ёсьць проста непаразуменьне, якое лёгка давесьці на прыкладзе яго „Зямлі“.

Вывод з першага нашага палажэньня.

Мастацкі прыём К. Чорнага ўспрыманьня ў большай частцы праз пахі сьведчыць пра вачавісны намер накіраваць успрыняцьце жыцця на ашуканцкі шлях—ня ўперад да асмьсліваньня жыцця, праз зрокавы апарат, не наперад па шляху клясавага змаганьня да канчатковае сацыялістычнае перабудовы, а назад туды, адкуль чалавечтва прышло праз цэлы шэраг эпох у сёньнешні дзень. Гэта кажа ўжо зусім не пра рэалізм.

Паглыблены психолёгізм, у якім навіхнуўся творчы мэтад К. Чорнага яшчэ ў рамане „Сястра“, у „Зямлі“ ператвараецца ў натуралізм: на працягу цэлых дзесяткаў старонак круціцца гутарка вакол тэм пра нямытыя ногі, пра смаркатыя насы, сьвінушнікі і гнілыя платы. І ўсё гэта дзеля таго, каб праз строга „аб'ектыўны“ бытавы паказ і пералічэньне дробязяў накіравацца да канчатковае мэты.

Што-ж за мэта? Калі ўдумацца на падставе пададзенага вышэй у сутнасьць „Зямлі“, дык стане зразумелай аўтарава тэндэнцыя, і не на карысьць яму хай будзе сказана—тэндэнцыя Вашыновічаў, Барановічаў, Сэбастыянаў, гарбузовых „палітыкаў“ і каморнікаў з шайкі першых. Яго мэта дайсьціся таго, што „нейкая“ там клясавая барацьба—абстрактнае разуменьне па-за сялянствам, можа ў галовах хіба толькі палітыкаў ды ў вузкім коле „чыстае“ палітыкі. Хіба-ж ня так. Сьвіцюшчым пальцам паказваючы ў пачатку на наяўнасьць клясавая барацьбы (сход), К. Чорны даходзіць ня толькі да адмаўленьня яе, а яшчэ далей. Ён прапаведуе самае шчыльнае, самае братэрскае сяброўства (выпіўка на каленьні парасюка—ст. 300—305) бедняка з кулаком, кулака з сакратаром ячэйкі Алесем. Адным словам, зразумелая тэндэнцыя. Мы не памылімся, калі назавём яе тэорыяй пацыфікацыі ў сваім зараджэньні, тэорыяй клясавая замірэньня і бясклясавасьці (у мастацтве).

Але памыляецца К. Чорны, калі думае, што можа дасягне свае мэты ўплываючы ў пэўным напрамку на чытача. Памыляецца. Старанныя спробы запяць туманом з грубога натуралізму сваю тэндэнцыю, рассыпаюцца на порах. Адмаўленьне на кожнай старонцы, хоць і ня ў рэзкай форме новага грамадзкага жыцьця, падменка жывых людзей новае зямлі бязвольнымі абстрактнымі беднякамі, сакратарамі ячэек і п'яніцамі камсамольцамі, толькі настойней выпукляе тыпы кулакоў, толькі ярчэй вырысоўвае іх на фоне мяшчанскага бытавізму, палатно якога выткаў нам у сваёй „Зямлі“ К. Чорны.

Некаторыя „шаноўныя крыцікі“ за гэтае, як і за поўна якіх сьцьвярджэньняў могуць вырачыцца на нас з аргумэнтам:

— А дзяк Скварчэўскі, а адмаўленьне ад царквы і рэлігіі дзяка... Што гэта—не заняпад рэлігіі. Кіраваньне местачковаю капэляю, за якое ўзяўся Скварчэўскі, ці гэта ня пэўная перамога новага жыцьця над рэлігіяй. Хіба К. Чорны не рэалістычным прыёмам агольвае супярэчнасьць паміж ніжэйшым духавенствам і рэлігіяй? Гэта-ж такі рэалізм, над які лепшага ня трэба.

Мы з такім „крыцікам“ спрачацца асабліва наконт рэалістычнасьці гэтага прыёму К. Чорнага ня будзем, мы толькі прымусім яго

ўспамянуць два-тры факты з „Зямлі“, цесна звязаных з гэтым аргументам.

Бядняк Мацьвей у адносіне да рэлігіі ні рыба ні мяса—быццам бы не хацеў хаваць жанку з папом, але-ж пад уплывам свайго брата кулака Сэбастыяна прымушаны быў уступіць. Ужо з гэтага мы бачым, як перамога рэлігія па К. Чорнаму. Далей. Сама капэля, якую ўзяўся кіраваць былы дзяк Скварчэўскі, хіба яна рэальна, хіба яна сапраўды прадукт грамадзкага жыцця, навошта яна сабрана і што яна робіць, пра гэта таксама ні слова; ня бачыць яе ні местачковае грамадства з раману, ні чытач, ніякае карысьці ад капэлі грамадства ня бачыць. Капэля Скварчэўскага ёсьць такім самым абстрактным зьявішчам, як і фігуры Алеся, ячэйкі камсамольцаў. Гэты рэалістычны прыём атручваецца аўтарам праз адхіленьне новых людзей, жывых людзей, праз адхіленьне зьяў новага жыцця, праз адхіленьне клясавага змаганьня і праз прапаведваньне бясклясавасьці.

Пададзены рэалістычны прыём К. Чорнага ў агульнай суме груба натуралістычных сродкаў зьяўляецца ашуканскім прыёмам, зьяўляецца толькі спрытным ходам у пацыфісцкай гульні. Прыём ужыты з пэўнаю мэтаю ашукаць чытача, у самым небяспечным мейсцы разгортваньня свае тэорыі. Сваю задачу прыём выконвае, а далей, калі ён ужо становіцца не патрэбным, аўтар сілаю асноўных сваіх натуралістычных сродкаў абязбройвае яго, уціскае ў вузенькую клетачку і, упэўнены ў сваім спрыту, не азіраючыся, шпарыць уперад (выбачайце: па сутнасьці назад). Такім чынам некаторыя элемэнты рэалізму ў „Зямлі“ Чорнага ёсьць нічым іншым, як сапраўдным зьяўленьнем колерам ваеннага абмундзіраваньня. І тут і там замаскоўваюцца пад колер прыроды, каб ашукаць супраціўніка, каб ня даць заўважыць пад гэтым абаронным колерам сьмяртэльнае зброі і варожых намераў. Але ў К. Чорнага вышла горш, чымся на вайне: скроена добра, ды пашыта не самавіта, белыя ніткі відаць, вельмі ўжо ён захапіўся ідэяю адмаўленьня і папаў у няволю да тэндэнцыі. Тэндэнцыя заўладала К. Чорным, тэндэнцыя яго-ж і выкрыла з вушамі. Пасьля ўсяго гэтага рэалістычным прыёмчыкам не накрывешся, як хвосцікам, балазе ён вельмі кароценькі і без шчаціньня.

Усе пэрсанажы, якія толькі можна, выкарыстоўвае К. Чорны. Не забываецца ён уставіць і традыцыйнага беларускага старца-падарэку, што цягаецца ад вёскі да вёскі, перакрываваўшыся паўразамі торбаў. Але пра іх ужо досыць, нас цікавіць яшчэ толькі адна асоба з другога сэрыі: дадатных нібы-та, але абстрактных, няжыцьцёвых тыпаў і таму адмоўных. Гэта Тамаш.

Вось што ён кажа пра сябе Алесю:

— От я стараюся тут з табою, а наўрад, госпадзі, ці я прычкаю ўбачыць усю гэту формальную¹⁾ перастройку. Яй-богу. Але от варушуся... Весялей жыць... унь той лог, каб забараніць грузіць каровамі, дык там сенажаць буяла-б. Ато—чорт яго ведае што. Праўда, ці не. Але з нашым народам нічога ня зробіш. Няхай яны паправальваюцца скрозь зямлю гэтка людзі... Чаму ты, Алесь, ня жэнішся?

Памяркуйце, чытачу, даможацца гэты чалавек свайго, ці не. Ці будзе грамадзкая алейня ў мястэчку, пра якую ён на працягу ўсяго рамана марыць. Паглядзімо больш. Гутарка кулакоў з Тамашом.

— Што ты Тамаша чапаеш, Тамаш у камуністыя сам думае зараз падавацца. Ён нанава зараз гаспадарыць пачне. Яшчэ ажаніцца гатоў.

— Што мне, колькі там мне засталася пажыць. Ты ведаеш, колькі мне ўжо гадоў?

— Можна тымчасова дагадвацца.

— Ну от-жа. То што ты маеш да мяне?

— Нічога. Што мне да цябе мець. Жыві сабе на здароўе.

— Я і жыву.

— Добра робиш. Адно, не баламуць лішне сьветам (які выразны кулацкі ультыматум—Р. М.).

— А што я дзе баламучу?

— З Алесем разам баламуціце. Таварышы, тымчасове, знайшліся. Можна сказаць—аднаму жаніцца пара, а другому ўміраць. Хэ-хэ! Фацэця дый годзе. Тымчасове, усялякія перарэзкі і перамеркі—гэта-ж з вас усё сьвет гарыць.

Паслухаем яшчэ, як характарызуе Тамаша гарбузовы „палітык“ настаўнік.

— Здаровы... Ён не здаровы. Зусім не. Гэта, так сказаць, здаецца толькі. Затим, што ён рухавы такі. Ён, так сказаць, як *грыб стары, які ў сярэдзіне згніў увесь, а толькі зверху здаецца цэлым і не чарвівым* (падкрэслена намі—Р. М.).

Усе тры вытрымкі з розных мясьцін рамана выразна гавораць пра тое, што не дажыць Тамашу да здзейсьнення сваіх грамадзка-калектывістычных лятуценняў, што нічога ня спраўдзіцца з таго, пра што ён не пакідае ні хвіліны думаць. Мы не памыляемся.

¹⁾ Пра гэта мы ўжо не гаворым—Р. М.

Гэтымі і шмат якімі параскідванымі па кнізе характарыстыкамі і проста кароценькімі заўвагамі апраўдваецца мастацкі Тамашова сьмерць у трэцяй частцы. Тамаш памірае, а з ім разам паміраюць і яго лятуценьні. Нічога не зрабілася, нічога ня вышла з яго сьветлых прыгожых думак. Разам з Тамашом яны знаходзяць сабе прытулак на местачковых могілках у смаляной Тамашовай труне.

Тамашова сьмерць акрэсьлена сынтэзуе сабою крах калектыўных лятуценняў і поваратку да старасьветчыны,—задні ход ад сучаснасьці! Мястэчка, калі толькі яго паказвае К. Чорны (ня відаць), пададзена ў аморфным станаўленьні. Барджэй за ўсё гэта вёска старых-старых часоў, а не савецкае мястэчка. Гэтак прынамсі ўяўляецца. Бо сучаснае мястэчка стаіць у *пляне* пэўнае праблемы, як раённы цэнтр. Ад паказу яго К. Чорны стаіць на вельмі скептычнай адлегласьці.

Асноўная ідэя раману „Зямля“, калі яго можна назваць раманам, бо ён вадкі і не дынамічны, як само местачковае мяшчанства,— праз лагодненькі набор дробнага маштабу бытавых зьяў з дна савецкага мястэчка, зьвязаных паміж сабою хіба толькі тэндэнцыяю, гэта новая ў беларускай літаратуры ідэя пацыфікацыі. Гэта ёсьць спроба ў мастацкай форме давесьці, што клясавае змаганьне ня госьць у сялянстве. Мы паказалі, як К. Чорны ад адмаўленьня клясавае барацьбы шпарка прайшоў просьценькаю пацыфісцкаю сьцежачкаю да прапаведваньня бясклясавасьці. Агульнае здавальненьне перамеркаю зямлі і беднякоў і кулакоў ясьней яснага сьведчыць пра гэта.

На гэта мы можам заключыць толькі выняткаю з прамовы тав. Сталіна на адным са сходаў партактыву маскоўскае гарадзкае арганізацыі ЎсеКП(б) у 1928 годзе. Вось што сказаў ён:

„Хто думае ў вёсцы весьці такую палітыку, якая ўсім упадабае— і багатым і бедным, той не марксыст, а дурань, бо такое палітыкі ня існуе ў прыродзе“.

Камэнтарыі да гэтае вытрымкі бадай будуць лішнімі.

Дык дзе-ж зямля па „Зямлі“ К. Чорнага. Па Чорнаму яна ў „жывых“ людзях такіх, як Сэбастыян, як Павал, Вашыновіч, Барановіч, як гарбузовы „палітык“, як каморнік нарэшце. Але жывымі то яны ўдаліся толькі ў двукосьсі. Аднатоўваем толькі, што спробы К. Чорнага ў гэтай адносіне ідуць па ўжо вядомых літаратуры гэтага напрамку сьцежках. К. Федзін у сваім „Трансваалі“ паспрабаваў ідэалізаваць кулака Сваакера. К. Чорны падыходзіць да гэтага. Але пэўнае любоўнае вырысоўваньне сваіх „жывых людзей“ замілаваньне імі гаворыць нам, што базу для нараджэньня Сваакера К. Чорны сваёю

зямлёю заклаў. Тэндэнцыйнае замілаваньне выдуманымі „жывымі людзьмі“, людзьмі савецкага дна паказваюць на чый сацыяльны закал працуе К. Чорны.

Сапраўднае зямлі, сапраўдных жывых людзей яе няма знарок у К. Чорнага. (Па тым самым шляху ідзе ў „Узвышшы“ і Л. Калюга са сваёю аповесьцю „Ні госьць, ні гаспадар“). Зьвязаныя органічна з пэўным клясавым асяродзішчам у вузка-замкнутаў цэхаўскай арганізацыі, яны знарок ня хочуць бачыць сучаснага наогул і сялянства ў прыватнасьці, ня хочуць бачыць што:

„Наш рашучы наступ на капіталістычныя элемэнтны гораду і вёскі выклікае шалёны адпор клясавага ворага. Ён упарта ня хоча здаваць пазыцыі, ён, баронячыся, пераходзіць іншы раз да контратакі, робіць вылазку на тым ці іншым вучастку фронту і адсюль на сучасным этапе мы маем завастрэньне клясавае барацьбы.

Хто ня бачыць гэтага завастрэньня, хто спрабуе зьменшыць яго значэньне, замазаць, той нічога не разумее ў клясавай барацьбе, той шкодзіць справе пролетарыяту, той спрабуе паслабіць яго пільнасьць, яго волю да барацьбы, як і той, хто ў паніцы павялічвае сілу клясавага ворага, спрабуючы растлумачыць завастрэньне клясавае барацьбы нібы ўзмацненьнем клясавага ворага і нашаю слабасьцю“. (Са справаздачы ЦК КП(б)Б—даклад тав. Гамарніка на 12-м зьездзе КП(б)Б).

У асабліва вострыя моманты клясавага змаганьня акрэсьліваюцца і афармляюцца нэобуржуазныя ўплывы. Яны прасочваюцца і ў пасобныя галіны культуры і ў літаратуру, наймагутны сродак клясавае барацьбы.

„Завастрэньне клясавае барацьбы не магло не знайсці свайго водгуку, адбітку сярод інтэлігэнцыі, асноўная маса працоўнай інтэлігэнцыі за мінулы год яшчэ бліжэй стала да савецкае ўлады, да рабочае клясы; бліжэй да нас падышла некаторая частка кваліфікаваных спэцыялістых. Але затое некаторая, праўда, невялікая частка спэцыялістых, невялікая частка інтэлігэнцыі супольна з кулаком і нэпманам адкрыта і ўпотаўку спрабуе аказаць супраціўленьне нашаму сацыялістычнаму наступу“. (З дакладу тав. Гамарніка на 12-м зьездзе КП(б)Б).

Варожыя супраціўленьні будуць пабіты. Завастрэньне ўвагі на іх пралетарскае і ўсяе савецкае грамадзкасьці зьявляцца спагаднаю атмасфэраю, у якой пролетарскай літаратуры лягчэй будзе даць адпор падобным варожым тэндэнцыям і ідэям.

Форсыраваным маршам ужо ідуць кадры беларускае пролетарскае літаратуры да буйнага паказу сучаснасьці, да паказу соцыя-

лістычнага будаўніцтва ў яго шырокіх памерах. Новая тэматыка, зьяўленьне шырокіх палосен пролетарскае літаратуры—гаворыць за тое, што Сваакерам і да іх падобным будзе дадзены добры адпор пролетарскаю літаратураю, цесна звязанаю з шырокімі пролетарскімі і працоўнымі масамі. Упартая праца пад непаслабным кіраўніцтвам камуністычнае партыі ёсьць пэўны залог перамогі пролетарскае літаратуры. Толькі ня трэба забываць пра ўсе цяжкасьці. Вучоба, творчасць—творчасць і вучоба. Пры гэтай неабходнай умове дасягнем мы гэгэмоніі пролетарскае літаратуры, якая дасьць ва ўсёй яе шырычыні і глыбіні новую зямлю і новых людзей на ёй.